

УДК 378

Професійна мобільність майбутнього інженера як науково-педагогічний феномен

Микола Подберезський,

доктор педагогічних наук, професор,
директор навчально-наукового інституту педагогіки і психології,
Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди.

Світлана Даньшева,

кандидат педагогічних наук, доцент,
Харківський державний технічний університет будівництва та архітектури

«Освіта, здобута в Україні, має стати конкурентоспроможною в європейському та світовому освітньому просторі, а людина — захищеною і мобільною на ринку праці».

Національна доктрина розвитку
освіти України в ХХІ столітті.

Іntenсивний розвиток у постіндустріальному суспільстві наукоємних виробництв, оновлення виробничих технологій та обладнання, реформування окремих галузей вимагають від працівника протягом трудового життя неодноразово освоювати нові способи і види діяльності в професії, підвищувати рівень кваліфікації і освіти, змінювати місце роботи і навіть професійну спеціалізацію. Згідно з науковими дослідженнями, зазначені процеси визначаються як феномен професійної мобільності. Емпіричні дані науковців

свідчать, що ті країни, в яких професійна мобільність дипломованих фахівців та робітників висока, швидко розвиваються без тривалих економічних катаклізмів, проте у країнах, де цього немає, можливі значні затримки та відставання в економіці, виробництві, соціальному розвитку тощо. Зрозуміло, що за таких умов педагогічна наука не може не порушувати питання професійної мобільності спеціалістів. Особливо актуальною така проблема є для випускників ВНЗ технічного профілю, тому що характер і структура інженерної

діяльності найбільш чутливі до трансформацій, які відбуваються в умовах постіндустріального суспільства.

Вивчення професійної мобільності як впливового феномена сучасності для педагогічної науки є відносно новим напрямком досліджень, що актуалізувалися лише на початку третього тисячоліття (до того ж категорія «мобільності» здебільшого виступала предметом соціолого-філософських досліджень). У роботах науковців-педагогів, які належать до початкового періоду (70-ті роки ХХ — століття) дослідження феномена, «професійна мобільність» трактувалася, як готовність та здібність фахівця змінювати професію, місце або вид діяльності. Проте істотні зміни в професійній структурі суспільства, організації принципів кар'єрного зростання, нові канали і форми професійної мобільності, якими характеризується вступ людства до нової постіндустріальної формації, вимагають уточнення сутності та структури цієї категорії з метою розробки способів формування її у випускників сучасної вищої технічної школи. Отже, *основна мета* статті полягає в тому, щоб проаналізувати існуючі дослідження феномена «професійна мобільність», висвітлити та узагальнити різні підходи до трактування його сутності та на основі цього сформулювати визначення професійної мобільності майбутнього інженера, якому доведеться жити і працювати в умовах інформаційного (постіндустріального) суспільства.

Розгляд в теоретичному аспекті професійної мобільності як науково-педагогічного феномена має ґрунтуватися на дослідженні генезису його становлення у науковій літературі (зауважимо, що феномен професійної мобільності одночасно може бути визначений як термін, категорія і дефініція в залежності від ступеня узагальненості). Крім цього, вектор професійної діяльності фахівця суттєво залежить від процесів, що протікають як на економічно-інституційному рівні, так і у конкретній життєвій ситуації. При цьому значна роль відводиться «внутріш-

ньому ресурсові», яким володіє фахівець: його мотивації, здібностям та соціально-психологічним особливостям як активного суб'єкта. Було проведено комплексне вивчення професійної мобільності на різних рівнях: соціальному, економічному та соціально-психологічному.

Уже багато років енциклопедичним підґрунтям для дослідників мобільності особистості залишаються праці професора Гарвардського університету, який емігрував з Росії, П. Сорокіна. У роботі «Соціальна стратифікація і мобільність» він визначив сутність соціальної мобільності як «будь-яке переміщення індивіда або соціального об'єкта (цінності), тобто всього того, що створено або модифіковано людською діяльністю, з однієї соціальної позиції в іншу». Стверджуючи, що іпостасі соціальної мобільності чисельні, він вважав, що їх різноманіття може бути зведено до трьох основних форм: економічна, політична і професійна. Отже, згідно з його концепцією, професійна мобільність є однією з форм соціальної мобільності. Важливою в рамках нашого аналізу є запропонована вченим типологізація соціальної мобільності. Вказуючи на багатовимірність соціального простору, вчений виділив міжпрофесійний і внутрішньо-професійний різновиди мобільності, а також два основні типи мобільності: горизонтальна й вертикальна, які цілком обґрунтовано можна застосовувати до професійної мобільності як форми соціальної мобільності. Крім цього, Сорокін розробив кількісні показники мобільності (інтенсивність мобільності, дистанція мобільності, абсолютний і відносний об'єм мобільності) [1].

Дослідження трьох поколінь американських вчених, які продовжили вивчення соціально-професійної мобільності, розкривають сутність соціальної мобільності як процесу переміщення індивідів або їх груп у межах соціальної ієрархії, поділ якої ґрунтується на таких критеріях, як прибуток, рівень освіти, престижність професії [8]. Таке лаконічне трактування практично не відрізняється від даного

П. Сорокіним та не відбиває інтегрований характер професійної мобільності. Проте емпіричні дослідження соціально-професійної мобільності на різних етапах розвитку індустріального суспільства дали змогу зробити ряд висновків, які стали підґрунтям для уточнення розуміння соціальної мобільності. Зокрема, вчені встановили наявність кореляційного зв'язку між соціально-професійною мобільністю і зміною соціального статусу та впливовість рівня соціально-професійної мобільності на стабільність суспільства. Вагомим є висновок вчених про те, що в умовах зміни структури робочих місць, статусу різних професій, якими супроводжується розвиток індустріального суспільства, значно зменшується прямий вплив професії батька на професію сина в порівнянні з іншими опосередковуючими чинниками, серед яких вони назвали рівень освіти та особистісні здібності людини. Такі дані доводять обов'язкову присутність особистісного компонента у структурі соціально-професійної мобільності.

Важливим для викриття сутності професійної мобільності є висновок авторів «гіпотези загальної соціальної текучості» Дж. Голдторпа, Р. Еріксона про те, що структурні зміни, які відбуваються в системі професійної зайнятості, суттєво впливають на мобільність фахівця [9]. На те, що мобільна поведінка особистості відбувається не в стаціонарних умовах, а в умовах розвитку суспільства, вказує російський дослідник В. Ільїн, який, погоджуючись із визначенням соціальної мобільності, введеним П. Сорокіним, зазначає, що під час розвитку суспільства відбувається не тільки переміщення індивідів між статусними позиціями, а також трансформація і зміна статусних позицій, з яких складається соціальний простір [2].

Радянські вчені, розглядаючи мобільність не з позиції стратифікації, а з позиції класового підходу, вважали, що основною функцією соціальної мобільності виступає процес перерозподілу

робочої сили на ринку праці. Найбільш визнане тлумачення поняття соціальної мобільності було запропоновано М. Руткевичем: «соціальна мобільність містить у собі уявлення про будь-які процеси мінливості в соціальній структурі» [3]. Поряд з таким визначенням заслуговує на увагу підхід до розкриття сутності категорії «мобільність», яке наводиться у роботах Т. Здравомислова і В.А. Ядова. Дослідники розглядають мобільність не стільки як переміщення у просторі, скільки як зміну свідомості та виникнення нових типів ставлення до праці.

Л.І. Рибникова слідом за Л.М. Лесохіною розглядає поняття соціально-професійної мобільності з двох позицій, як необхідність:

- адаптуватися до реальних життєвих ситуацій, що пояснюються зовнішніми умовами (відсутністю робочих місць, низькою заробітною платнею, побутовою непорядкованістю тощо);
- самовдосконалюватися на підставі вже набутого рівня грамотності, освіченості та професійної компетентності.

Серед українських вчених проблемами соціальної мобільності займаються С.О. Макєєв, Т.М. Кузьменко, Л.О. Олесевич, М.І. Долішній, С.Й. Вовканич, С.М. Злупко, О. Симончук, Н. Ковалиско, С.М. Оксамитна та ін.

Завдяки накопиченій фактологічній та теоретичній базі, зараз ми маємо можливість вивчати існуючі роботи та аналізувати підходи вітчизняних дослідників до розкриття сутності категорії «соціальна мобільність», зробити висновки щодо особливостей мобільності фахівців в Україні та усвідомити механізми здійснення соціальної мобільності особистості.

Так, на думку С.О. Макєєва, у стратифікованих суспільствах, а інших просто не існує, винагорода у вигляді прибутку, престижу та влади немовби закладена в конкретній позиції. Індивіди можуть володіти ними, рухаючись між позиціями. Процес переміщення між ієрархічно і функціонально організованими елементами соціальної структури (класами, верствами,

групами та категоріями населення, позиціями) називають соціальною мобільністю. Збільшити чи зменшити прибуток, владу, престиж як результат переходу на іншу позицію, до іншої групи означає здійснити соціальну мобільність [4].

Досліджуючи соціологічний аспект мобільності фахівців з вищою освітою на українському ринку праці у роботі «Механізм межпрофесійної мобільності спеціалістів с высшим образованием», О. Симончук виділяє вимушену та добровільну форми мобільності, при цьому відзначає, що сучасна картина соціально-професійної динаміки в Україні характеризується значним масштабом, інтенсивністю та інноваційним характером, а також різноманітністю та несподіваністю професійних траєкторій. Крім цього, остання дослідила механізм міжпрофесійної мобільності фахівців з вищою освітою в сферу підприємницької діяльності. На її думку, елементами такого механізму є:

- виникнення об'єктивної проблеми професійної ідентичності особистості;
- формування мотивації до зміни професії;
- прийняття рішення щодо переміщень у професійному просторі та виконання реальних дій для досягнення поставленої мети;
- адаптація і конструювання нової ідентичності.

Вивчення наукових робіт, в яких мобільність особистості досліджується як соціальний феномен, дає змогу констатувати, що вчені розкривають її сутність через переміщення між статусними позиціями соціального простору, що конституюються незалежно від індивіда, який їх займає. При цьому «соціальна мобільність» тісно пов'язана:

- з переміщеннями фахівців у соціально-професійному просторі зі зміною професійного самовизначення особистості (добровільна мобільність);
- «зміною позицій, обумовлених зовнішніми обставинами» (зміна структури виробництва, зміна вимог до рівня кваліфікації фахівця, відсутність ро-

бочих місць в регіоні, низький рівень заробітної плати, тощо), в такому випадку соціальна мобільність пов'язана із адаптацією особистості до реальних життєвих умов (вимушена мобільність).

Науковців у галузі психології (В. Ковальова, В. Тихонович, М. Шабонова, Л. Левченко, М. Дьяченко, Е. Зеєр, Л. Кандибович та ін.), перш за все, цікавить психологічна готовність до зміни професії та причини, що дозволяють чи не дозволяють зламати традиційний стереотип професійної поведінки. При цьому професійна мобільність розглядається ними як «здатність і готовність особистості достатньо швидко й успішно оволодівати новою технікою, технологією, набувати нових знань і вмінь, що забезпечують ефективність нової професійної діяльності» [5].

Л. Шевченко визначає професійну мобільність як психологічну готовність робітника, фахівця до розв'язання широкого кола виробничих завдань, здатність оперативно, швидко перебудовуватися залежно від ситуації [6]. За такого підходу цілком вмотивованою є характеристика мобільності, висунута Н. Мурадян як засіб адаптації працівників до діяльності в умовах конкуренції та нестабільності на ринку праці. Такої ж думки дотримуються Ф. Гайсин і Ф. Фаїзов.

Розглядаючи професійну мобільність як рушійну силу активності суб'єкта, Н. Пряжников говорить, що у пошуку власного сенсу в обраній, засвоєній та вже виконуваній трудовій діяльності й міститься змістова характеристика професійного самовизначення особистості. Адже професійне самовизначення є основою формування професійної самосвідомості, розвиток і формування якої є одним із центральних моментів становлення професійно мобільного кваліфікованого робітника. Слід відзначити, що, звертаючись до проблеми самоактуалізації, науковці акцентують увагу на необхідності створення в суспільстві умов, що будуть забезпечувати саморозвиток і само-

вдосконалення «людини діючої», тобто здатної до творчості і «надситуативної активності». Адже людина, здатна творчо діяти, розвивається і «виростає» протягом життя із людини, що весь час адаптується. Чи набуде професійна діяльність відтінків творчості, багато в чому залежить від самої людини. На необхідності розвитку творчого мислення як основи професійної мобільності наголошують З. Решетова, Л. Рибнікова та В. Нефьодова.

Ряд вчених, розкриваючи сутність професійної мобільності, визначають її як якість особистості. Так, наприклад, М. Кормильцева, досліджуючи професійну мобільність у психологічному аспекті, визначає її як інтегративну, цілісну якість суб'єкта діяльності, яка дозволяє йому орієнтуватися у динамічних професійних умовах з певним ступенем гнучкості [7].

Спираючись на ці дослідження, ми пропонуємо на особистісному рівні розглядати професійну мобільність як певний психічний стан, який не є якістю особистості, проте може стати підґрунтям мобільної поведінки.

Отже, аналіз генезису становлення поняття «професійна мобільність» в психологічній науковій літературі дає змогу переконатися в тому, що ступінь динамічності поведінки фахівця, а також ефективність і доцільність такої поведінки суттєво залежать від сформованості певних особистісних якостей. Ми погоджуємося з тими дослідниками, які вважають, що професійна мобільність — це соціальна дія, але не деперсоніфікована, а така, що завжди пов'язана з певним психологічним станом особистості. Крім цього, психологи акцентують увагу на тому, що динамічна поведінка особистості має бути мотивованою та змістово залежить від ціннісних орієнтацій фахівця (С. Рубінштейн, Д. Узнадзе, В. Ядов та ін.).

Вивчення поняття «професійної мобільності» в економіці пов'язане з розглядом її як елемента ринкової організації праці, а саме: відтворення трудових ресурсів, зміни професійного і кваліфікацій-

ного статусу робітників як виробників та споживачів матеріальних благ.

М. Долішній та С. Злупко у своєму визначенні мобільності зауважують, що в ринкових умовах мобільність охоплює як певну якісну характеристику трудового потенціалу, його здатність і готовність до зміни праці, швидкої адаптації в динамічних виробничих умовах і кон'юктурі у сфері зайнятості, так і рух зайнятих у суспільному виробництві, внаслідок чого змінюється їх структура.

К. Сабір'янова у проекті «Структурные изменения, адаптация работников и равновесие на локальных рынках труда» досліджує професійну мобільність в умовах мінливості ринку праці, звертаючи увагу на проблеми професійного вибору в умовах негативних економічних шоків, будує теоретичну модель, за допомогою якої описується динамічний процес створення нового типу професій, що відповідає економічній теорії пошуку роботи. Дослідниця наголошує на тому, що локальні умови попиту та пропозиції праці відіграють суттєву роль у визначенні професійної мобільності робітників.

Л. Абдулліна розглядає поняття «професійна мобільність» у контексті сучасного ринку праці, вважаючи її підґрунтям широкопрофільну загальну і професійну підготовку, володіння набором «ключових компетенцій», що формують загальнокультурне ядро справжнього професіонала. Авторка наголошує на складності реалізації своїх можливостей для вузького фахівця.

О. Білик у дисертаційній роботі «Мобільність в системі людського капіталу: методика оцінювання та напрями активізації» розкриває сутність мобільності як здатність індивіда якісно вдосконалюватися і швидко адаптуватися до нових умов життєдіяльності, спроможність до цілеспрямованої зміни свого соціального статусу, професійної належності, сфери зайнятості, виду трудової діяльності, робочого місця, території проживання та ін.

З огляду на вищезазначене, доходить висновку, що вивчення професійної

мобільності в економічному аспекті дозволяє при розкритті сутності даного поняття зосередити увагу на професійно-кваліфікаційному підґрунті даного процесу та вмінні володіти ситуацією на ринку праці, адже зміна кількості і якості робочих місць вимагає витрат на підвищення кваліфікації, перепідготовку, адаптацію фахівців. Крім цього, на думку економістів, професійна мобільність — таке соціально-економічне явище, реалізація якого стає підґрунтям раціонального використання фахівців.

Вивчаючи дослідження феномена професійної мобільності в соціологічному, економічному та психологічному аспектах, педагоги використовують отримані дані для відпрацювання методик підготовки в закладах професійної освіти майбутніх фахівців, соціально, психологічно і функціонально готових до «горизонтальних» та «вертикальних» переміщень в рамках соціально-професійної структури суспільства, при цьому значна увага науковців надається розкриттю сутності професійної мобільності фахівця.

Як інтегративну якість особистості, що обумовлює її готовність та здатність до «горизонтальних» і «вертикальних» переміщень, а також до самовдосконалення та самореалізації у соціально-професійному просторі, розглядають професійну мобільність такі науковці: А. Львов, Ю. Калиновський, Л. Меркулова, Є. Іванченко та ін.

Наприклад, Ю.І. Калиновський у дисертаційній роботі «Развитие социально-профессиональной мобильности андрагога в контексте социокультурной образовательной политики региона» (дис... д-ра пед.наук. С.Пб., 2001), вивчаючи мобільність андрагога, характеризує професійну мобільність як інтегративну властивість особистості, яка обумовлює її здатність швидко змінювати свій статус або положення в соціальному, культурному або професійному середовищі під впливом ситуаційних змін, що відбуваються в природі, культурі, соціумі, або обставин діяльності суб'єктів.

Дослідники (С. Нужнова, В. Базаєв, О. Малигіна та ін.) розглядають професійну мобільність як оптимальний стиль діяльності або реагування на обставини, що склалися. Вивчаючи професійну мобільність педагогів, Л. Амірова також вважає, що це певний тип (спосіб) реагування особистості на оточуючу дійсність, але при цьому розширює попередні визначення, характеризуючи професійну мобільність як екзистенціальну орієнтацію особистості, яка входить до її структури як ціннісно-змістовий конструкт [8].

Особлива увага була надана вивченню науково-педагогічних робіт, в яких розкрито сутність професійної мобільності працівників технічної галузі. На жаль, серед праць українських дослідників робіт, в яких досліджувалась би професійна мобільність майбутніх інженерів, ми не знайшли. Вітчизняна дослідниця Л. Сушенцова, яка займається вивченням професійної мобільності випускників ПТНЗ, вважає, що професійна мобільність кваліфікованого робітника — це інтегративна якість, що поєднує в собі: сформовану внутрішню потребу у професійній мобільності особистості, що є необхідною для успішності особистості в сучасному суспільстві, яка проявляється в діяльності і забезпечує самовизначення, самореалізацію в житті та професії; здібності та освітню основу професійної мобільності; самоусвідомлення особистістю власної професійної мобільності, сформоване на основі рефлексії готовності до професійної мобільності; прагнення особистості змінити не тільки себе, а й своє професійне поле та життєве середовище [9]. Визнаючи ґрунтовність та значущість даного визначення, погоджуємося з тим, що професійна мобільність проявляється у діяльності та вимагає сформованості певних особистісних якостей. Проте слід відзначити, що у визначення введено термін, що розглядається, а також ряд інших трактувань, адже воно не розкриває інтегрованості даної категорії та її залежності від динамічних змін зовнішніх умов.

Серед російських дослідників свої роботи професійній мобільності майбутніх інженерів присвятили С. Капліна, Л. Меркулова, О. Малигіна, О. Архангельський, О. Любимова. Науковці висвітлюють професійну мобільність або як особливий вид діяльності (О. Малигіна, О. Архангельській), або, як властивість особистості (Л. Меркулова, О. Любимова). Вивчаючи мобільну поведінку майбутніх інженерів, С. Капліна вважає, що це інтегративна характеристика готовності фахівця до успішної адаптації в умовах виробництва [10].

Глід відзначити, що проаналізовані підходи ґрунтуються на лінійній залежності зміни одного із змістових параметрів та не розкривають всієї специфіки змісту комплексного поняття «професійна мобільність». Це пов'язано з тим, що певний стиль діяльності визначається потребами і мотивами, а успішність її виконання — сукупністю факторів, зокрема особистісними якостями. Людина, яка вдосконалюється, може виконувати все більш складні професійні завдання. А внаслідок набуття більш високого рівня кваліфікації (професійного становлення) формуються нові завдання і способи їх розв'язання. Все це поповнює предметну область професії, удосконалює її операційно-технічну базу, систему знань і практичного досвіду. Крім цього, даний підхід до визначення сутності професійної мобільності не містить основи для її формування, тому що при визначенні враховуються лише причинні фактори, а формуючі фактори відсутні.

Зняти цю проблему дозволяє інтегрований підхід до розкриття сутності професійної мобільності. Так, дослідники Б. Ігошев, Л. Сушенцова, І. Ларіонова та ін. вважають, що професійна мобільність проявляється на двох рівнях: як конкретна форма чи вид діяльності, що дає змогу характеризувати людину як професійно мобільну («зовнішня» мобільність) і як сукупність певних особистісних властивостей людини («внутрішня» мобільність).

Л. Горюнова запропонувала розглядати професійну мобільність фахівця як триплекс, що поєднує: якості особистості, діяльність людини, а також процес перетворення людиною самої себе та навколишнього професійного й життєвого середовища. Дослідниця зауважує, що цей феномен «варто вивчати на рівні особистісних якостей, на рівні характеристик діяльності та на рівні процесів перетворення власної особистості, діяльності, навколишнього середовища» [11].

Ми погоджуємося з тими вченими, які вважають, що професійна мобільність це інтегрована категорія. Адже людина може бути мобільною, якщо володіє певним суб'єктивним ресурсом (особистісні та професійні якості), проте її мобільність може проявлятися лише в діяльності, і говорити про ступінь і рівень мобільності особистості слід лише за умови її реалізації у діяльності. При цьому зауважимо, що педагогами-науковцями уточнюються межі прояву професійної мобільності. Так, переміщення у соціально-професійному просторі (зміна професійно-соціального статусу, соціальної категорії та ін.), які характеризують мобільність в соціологічному аспекті, педагоги доповнюють галуззю професійної діяльності. Крім цього, професійна мобільність передбачає можливість освоювати не лише новий соціальний і професійний простори, а також новий освітній простір.

Узагальнюючи результати теоретичного вивчення сутності професійної мобільності у науковій літературі та спираючись на проведений теоретичний аналіз генезису його становлення в соціолого-економічній і психолого-педагогічній літературі, дозволимо висунути власне розкриття її сутності.

Професійна мобільність інженера — це феноменологічно спостережуваний, мотивований процес усунення дисбалансу між об'єктивними вимогами виробництва і суб'єктивною позицією особистості в ньому, який має стійкий зв'язок між його компонентами.

З нашої точки зору, таке трактування дозволяє повністю розкрити сутність професійної мобільності з урахуванням всіх компонентів, які утворюють процес мотивованих змін у професійній життєдіяльності людини.

Крім цього, вважаємо за необхідне описати весь масив властивостей даного поняття. Інтегрований характер поняття «професійна мобільність» визначається тим, що воно, ґрунтуючись на сукупності сутнісних характеристик особистості (професійних, психологічних, фізіологічних), може проявлятися лише у діяльності людини, здібність до якої набувається особистістю в освітньому закладі, шляхом самоосвіти, професійного становлення тощо. При цьому у більшості випадків професійна мобільність має позитивний відтінок (виключаючи випадки вертикальної нисхідної мобільності). Крім цього, даний термін може бути застосований виключно до певної ситуації. Таким чином, професійна мобільність це категорія:

- високого рівня інтегрованості;
- складається із сукупності дій, спрямованих на позитивний результат та ґрунтується на сукупності сутнісних характеристик фахівця;
- виявляється у певній професійній галузі та виникає за певних обставин (формуючі фактори професійної мобільності).

Література

1. Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество. — М.: Политиздат, 1992.
2. Ильин В.И. Теория социального неравенства. — Сыктывкар, 1991.
3. Руткевич Н.Н. Процессы социальных перемещений и понятие со-

циальной мобильности. — М. : Наука, 1986.

4. Соціологія : навч. посібник / За ред. С.О.Макеєва. — К. : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1999.

5. Зеер Э.Ф. Психология профессий. — М., 2003.

6. Шевченко Л.П. Управление качеством образования в профессиональном лицее №22. — <http://biysk.nsu.ru/licey22/WIN/EXPERT/shevc.htm>.

7. Кормильцева М. Социально-личностные компетенции студентов как фактор развития их профессиональной мобильности / дис... канд. психол. наук, Екатеринбург, 2009.

8. Амирова Л. Развитие профессиональной мобильности педагога в системе дополнительного образования / дис... д-ра пед. наук, Уфа, 2009.

9. Сушенцова Л. Професійна мобільність як сучасна педагогічна проблема. Креативна педагогіка : наук.-метод. зб. / Академія міжнародного співробітництва з креативної педагогіки. — Вінниця, 2010.

10. Каплина С. Концептуальные и технологические основы формирования профессиональной мобильности будущих инженеров в процессе изучения гуманитарных дисциплин / дис.... д-ра пед. наук, Чебоксары, 2008

11. Горюнова Л. Профессиональная мобильность специалиста как проблема развивающегося образования России / дис.... д-ра пед. наук, Ростов-на-Дону, 2006.

12. Blau P.M., Duncan O.D. The American occupational structure. — N.Y. : John Wiley and Sons, 1967

13. Erihon R., Goldthorpe J.H. The constant flux. A study of class mobility in industrial societies. — Oxford: Clarendon press, 1992/

05.03.2011